

Олександр Кривоший

Гендерні виклики фронтової повсякденності козацького Запорозжя у науковому доробку українських істориків (1946–1991 рр.)

У статті досліджено фемінологічну складову колективної пам'яті українських істориків другої половини ХХ-го століття. Нав'язаний українському науковому співтовариству тип світосприйняття витіснив з поля уваги і змусив до «мовчання» (на «офіційному» рівні) суто національний контент історичної пам'яті «маленьких людей». Під тиском історіографічних конструкцій сусідів України та компартійної ідеології українські дослідники перестали помічати ті сюжети вітчизняної історії, які підкреслювали її самобутній, національний характер. Поява в культурному просторі України новаторських публікацій О. М. Апанович, в яких були викладені відмінні від існуючих в Радянському Союзі погляди на повсякденне життя населення ранньомодерної України, викликала різко негативну реакцію з боку втягнутої в ідеологічне протистояння тоталітарної держави.

The article reveals the feminological component of the collective memory of the Ukrainian historians of the second half of 20th century. The imposed type of world perception within the Ukrainian scientific environment forced out and coerced into silence (at the «official» level) the genuine national component of the historical memory of ordinary people. Under the pressure of historiographic works of Ukraine's neighbors and the Communist Party ideology, the Ukrainian researchers ignored those themes which made an accent on its distinctive national character. When the innovative publications of O. M. Apanovich emerged in the cultural environment of Ukraine, they triggered a very negative reaction from totalitarian state involved in the ideological confrontation, as those publications contained the views on the everyday life of common people of the early modern Ukraine, which totally differed from those ones prevailing in the Soviet Union.

Сучасний стан розвитку української історичної науки поряд із виробленням нових теоретичних і методологічних підходів до вивчення історичних процесів потребує комплексного переосмислення історіографічної спадщини, розгляду її під новим кутом зору, звільнення від хибних інтерпретацій та стереотипів.

Не буде відкриттям той факт, що особливістю обраної нами до розгляду проблематики є те, що поняття «малодослідженості» щодо неї визначає не стільки наявність відповідної джерельної бази, скільки відсутність у більшості українських істориків бачення цієї проблеми як такої*. Пере-

буваючи під впливом російської дворянської і радянської історіографії, тиском комуністичної ідеології та «наглядом» компетентних органів (парткомісії, парткомів та органи КДБ), українські історики другої половини ХХ ст. перестали «бачити» ті сюжети вітчизняної історії, які підкреслювали її самобутній, національний характер. Відтак, вибудований в контексті «єдиного потоку» [14, с. 188] історіографічний образ козацького Запорозжя виявився далеко не адекватним своєму реальному прототипу. На маргінес історіографічних досліджень було витіснено не лише історію окремих, можливих для української зброї битв і воєн, але й студії, які вивчали повсякденне життя мешканців дніпровського Низу**.

Поза фокусом уваги істориків опинилися побут та повсякденне життя людей (в нашому контексті – жінок)*** в умовах

* Маргіналізація тем «жінка і запорозьке козацтво», «жінка і українське козацьке військо» в українській історіографії була спричинена як впливом іноземних історіографічних традицій, так і тією обставиною, що цю тему не вважали «своєю» а ні військові історики, а ні дослідники, які вивчають соціальну структуру ранньомодерного українського соціуму, історичну фемінологію та гендерну історію України. Найбільш показовою в цьому контексті є монографія модерного історика Тетяни Орлової «Жінка в історії України (вітчизняна історіографія ХХ – початку ХХІ ст.)» [35], яка побачила світ в 2009 році. Обравши за дослідницьку стратегію феміністський дискурс, дослідниця перестала «бачити» реальний поступ української історіографії ХХ – початку ХХІ ст. у напрямку освоення досвіду участі руських (українських) жінок у революціях, війнах та збройних локальних конфліктах, що відбувались на українських землях в XVI – першій половині XVIII ст. Однобокість в аналізі джерел не дозволила авторці показати різні точки зору на історію жінок козацького Запорозжя, різні напрями дослідницьких стратегій вітчизняних істориків, а отже й історіографічні етапи в її вивченні. Логічно, що дискурс фронтової повсякденності жінок козацького Запорозжя в українському історичному наративі другої половини ХХ ст. згадується Т. Орловою лише принагідно, як і повністю залишений поза увагою феміноорієнтований науково-творчий доробок О. М. Апанович. Зосередившись на участі українських жінок у війнах ХХ ст., дослідниця стверджує, що українські жінки під час воєнних дій виступали лише «в якості пасивної жертви» та «воєнної здобичі» (див.: [35, с. 368]). І це при тому, що ряд вітчизняних істориків – М. Костомаров, І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко, Н. Мірза-Авак'янц, Ю. Липа, О. Апанович, Л. Смольяч та інші, не раз наголошували на присутності в українській культурі героїчного образу жінки-воїниці [30; 32; 34; 39; 47], а в колективній пам'яті українців (її національний контент) до наших днів збереглося чимало сюжетів про військову активність пересічних українських жінок та героїчних жіночих образів. Жодним словом не згадала Тетяна Орлова в своїй публікації ні про жінок-воїниць, ні про жінок-козачок, які проживали в українських землях в XVI-XVIII ст., ні про їхні традиції, ні про причини маргіналізації дискурсу «жіночого запорозького» в українській історіографії ХХ ст.

Ще «переконливіше», в цьому контексті виглядає публікація Тетяни Орлової «Участь жіноцтва в українських національно-визвольних змаганнях: історіографічний нарис» [36]. Дослідниця стверджує, що українські історики, «якщо й згадують про жіноцтво о тій порі, (йдеться про період козацько-селянських воєн 1648–1654 рр. – О. К.), то підкреслюють роль Берегині, яка «сама поралася по господарству і давала раду дітям; таким чином (курсив мій – О. К.) готуючи нових борців, вихованих у національних традиціях» [36, с. 112]. І це при тому, що харківський дослідник Сергій Жеробкін ще в 1998 році успішно окреслив межі ««політик ідентифікації» в епоху козацтва» [11], а запорізький

історик Олександр Кривоший від 1994 року «лупає» історіографічний міф про «безшлюбність» запорозького козацтва та одностатеві сексуальні стосунки козаків-запорозців [24; 25; 27; 28]. Складається враження, що головна ідея, яку проводить у своїх студіях Тетяна Орлова, досліджуючи тему «жінка і війна», «жінка і запорозьке козацтво» полягає в «тінізації» загальновідомих фактів вітчизняної історіографії другої половини ХХ ст., бо вони не вкладаються в наперед постульовану концепцію авторки.

** Не можна не погодитись з тим, що мінливий ритм існування, де шохвилини людина мусила бути готовою перейти від мирних занять до війни, покладаючись лише на власну кмітливість, мужність та Божу ласку, вимагав іншого внутрішнього закону й порядку, аніж той, що був вироблений інституціями стабільного світу. За таких умов повсякденне життя степового населення підпорядковувалося, насамперед, військовим принципам організації життєустрою. Подібні обставини життя мусили відбитись не лише на чоловіках, а й на жіноцтві, і через те тогочасна жінка повинна була виявляти і «загальну грубість», і «нахил до насильства» (Див.: [23, с. 22]). Отже, в межах дніпровського Низу умови існування (виживання) перетворювали пересічну людину на «homo militans» – «людину військову» з відповідним набором норм моралі, звичаїв і традицій. Поведінкові стереотипи «людини військової» формувалися навколо звичних їй предметів і речей, до переліку яких обов'язково входила зброя (набір холодної і вогнепальної) та бойове спорядження. Побутові речі «людини військової» створювали звички людей, формували їхній світогляд та статусну поведінку. «Життєві світи» пересічних громадян, «маленьких людей» в умовах воєн та збройних локальних конфліктів, як правило, набували особливих рис і форм, формуючи, таким чином, особливий (кризовий) світ – воєнну повсякденність, в якому людина жила і взаємодіяла з іншими людьми. Під воєнною повсякденністю автор розуміє весь комплекс повсякденно-побутових реалій людей (в даному контексті жінок), в яких провідну (нормуючу і формуючу) роль відіграє «військовий фактор». До воєнної повсякденності автор відносить фронтову повсякденність – самі революції, війни та збройні локальні конфлікти, і тилову повсякденність – реалії, що ці революції, війни та збройні локальні конфлікти супроводжували, – розквартирування військ, реквізиції, військові заготовки, військово-санітарну діяльність, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності як окремих воїнів так і різного роду військових угруповань і таке інше.

*** Жіноча повсякденність (Frauenalltag нім.) розуміється автором як звичайний та звичний хід життя, найперша реальність, на ґрунті якої виникають всі інші складові жіночої життєдіяльності, «малий життєвий світ» пересічної жінки, в якому вона живе і взаємодіє з іншими. Йдеться про умови життя,

воєн та збройних локальних конфліктів, що їх вело запорозьке козацтво. Війна як соціально політичне явище завжди являла собою не лише крайню форму вирішення соціально-політичних, економічних, ідеологічних, національних, релігійних, територіальних та інших протиріч між державами, народами, націями, класами і соціальними групами людей засобами воєнного насильства, але й особливу форму світу, в якому людина протягом певного часу жила і взаємодіяла з іншими людьми. Йдеться про умови життя, ратної і мирної праці, відпочинку, побуту, озброєння, харчування, тактичні дії, обставини проживання, лікування, соціальної адаптації, поведінкові реакції, соціально-політичні уподобання, сприйняття подій крізь призму свідомості окремої соціальної групи чи індивідуума [15, с. 184], одним словом, про комплекс різноманітних повсякденно-побутових реалій, в яких провідну роль (нормуючу і формуючу) відігравав «військовий чинник»^{*}. Означений вище комплекс різноманітних повсякденно-побутових реалій являє собою не що інше, як «особливий життєвий світ» пересічних громадян – «маленьких людей» – воєнну повсякденність соціальних груп, окремих осіб та маргіналів («світ розбійників», «світ людей вулиці») – шпигуни, диверсанти, мародери, дезертири, езекутори, полонянники, маркітантки, шинкари, шинкарки, інваліди, хворі, зрадники, бунтівники, самогубці. Воєнна повсякденність пересічних людей, «безмовної більшості» – являє собою історичну цілісність, сформовану двома взаємозалежними структурами «історіями «нижчого рівня», – *фронтвою повсякденністю* – комплексом повсякденно-побутових реалій людей (в нашому контексті жінок) в умовах воєн, революцій та збройних локальних конфліктів – (самі війни) і *тиловою повсякденністю* – комплексом повсякденно-побутових реалій людей, що ці війни, революції та збройні локальні конфлікти супроводжували – розквартирування військ, реквізиції, військові заготовки, ремонтно-відновлювальна та військово-санітарна діяльність, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності як окремих воїнів, так і різноманітних військових формувань і таке інше. Означені вище структури – історії фронтвої і тилової повсякденності, в свою чергу, складаються з «мікро-історій» ще нижчого рівня – природа, ландшафт, озброєння, харчування, військово спорядження, житло, фортифікаційні і оборонні споруди, умови ратної і мирної(тилової) праці, відпочинок, побут, тактичні дії, транспортні засоби, медична допомога, соціальна адаптація, сприйняття подій крізь призму свідомості окремої соціальної групи чи індивідуума, народна пісня, танок і таке інше.

Стає очевидним, що наукове дослідження та всебічне глибоке висвітлення проблематики, пов'язаної зі способом розв'язання українськими істориками другої половини ХХ ст. проблеми неприсутності/присутності фронтвої повсякденності ординарних жінок^{**} в культурному просторі^{***} Запорожжя

праці, відпочинку, навчання, побуту, раціональне харчування, обставини проживання, лікування, соціальної адаптації, поведінкові реакції, соціально-політичні вподобання, сприйняття подій історії крізь призму свідомості індивідуума чи окремої соціальної групи, тощо. див.: [6; 37; 40].

^{*}Про спроби впровадження ґендерного підходу в сучасних російських військово-історично-антропологічних дослідженнях див.: [44; 52].

^{**}Вводячи до наукового обігу поняття «ординарні жінки» автор наголошує на тому, що в культурному просторі ранньомодерної України існувала значна кількість сценаріїв воєнної активності (досвід участі у війнах, збройних локальних конфліктах та реаліях, що їх супроводжували), як ординарних (звичайних, рядових), так і шляхетних (за походженням) жінок. При цьому термін ординарна [9] жінка розуміється автором як жінка, яка нічим не вирізняється з поміж інших; звичайна, рядова.). Антиподом ординарної жінки є шляхетна (привілейована, наділена привілеями) жінка.

^{***}Під культурною надалі будемо розуміти не сукупність досягнень у розвиткові духовного життя України XVI–XVII ст., а світоглядну модель,

має як теоретичне, так і практично-пізнавальне значення. Тим більше, що ця тема містить ряд дискусійних питань, які потребують кардинального переосмислення.

Заявлена у заголовку нашої статті проблематика обумовлює не лише вибір предмета дослідження – вивчення способу розв'язання українськими істориками другої половини ХХ ст. проблеми присутності в культурному просторі козацького Запорожжя фронтвої повсякденності ординарних жінок, але й визначає її хронологічні рамки, які охоплюють період з 1946 по 1991 рік.

Нижня хронологічна межа пов'язана з початком «Холодної війни» між Радянським Союзом (СРСР) і його союзниками та Сполученими Штатами Америки (США) і їх союзниками. Верхньою хронологічною межею визначаємо 1991-й рік, яким закінчується період «Холодної війни».

В межах аналізу виокремлено дві базові проблеми: методологічну і концептуальну.

Методологічна полягає в неусталеності понятійно-категоріального апарату та тих труднощах, з якими пов'язане надто пряме перенесення пояснювальних схем предметних методологій, запропонованих різними пам'ятоорієнтованими секторами суміжних з історією дисциплін [13, с. 162]. Концептуальна пов'язана зі спробою сепарувати зміни парадигмальних підходів щодо ідентифікації та осмислення українськими істориками другої половини ХХ ст. історичних подій і явищ, які відбулись на українських землях в XVI–XVII ст., виявити відповідну зміну акцентів щодо минулого (колективна пам'ять наукової еліти, яка репрезентувала горішній поверх українського культуротворення другої половини ХХ ст.) в умовах трансформацій українського суспільства 1946–1991 років.

Перед початком аналізу візьмемо до уваги той факт, що науково-творча спадщина українських істориків О. Апанович, О. Компан, І. Стороженка, В. Андрущенко в контексті воєнно-історичної фемінології^{****} України, як і структури фронтвої повсякденності ординарних жінок України XVI–XVII ст., ще не були в центрі уваги вітчизняних дослідників. А тому з великої кількості дослідницьких методів і методик, вироблених сучасною історичною наукою для «ґендерної історії»^{*****} та «воєнно-історичної антропології»^{*****} для нашого дослідження ми обрали агрегативний метод, який дозволяє збирати окремі факти для складання загальної картини події чи явища і казуальний, який дає можливість детального розгляду унікальних і нетипових явищ, які спричинили

характерну для даного соціуму, всю систему цінностей, виражену, втілену і символізовану в артефактах, людських вчинках, загалом у повсякденному житті і всю систему стосунків, встановлених між тогочасними людьми і світом. Ця вироблена південноукраїнським соціумом система, головним чином, і визначала те, як людина (а в нашому випадку воєнничка жінка) моделює світ і саму себе. Намагання вписати жінку в культурний простір України ранньомодерної доби, потребують, нового (залучаючи традиційні і нетрадиційні історичні джерела), прочитання тих сторінок історії України, які до недавнього часу вважалися неважливими – повсякденність, приватне життя, традиції і звичаї. Тобто, ті сфери, з якими найчастіше пов'язували і до яких «відносили» будь-яку жіночу активність [23].

^{****}Термін «історична фемінологія» використовується для характеристики напрямку історичного знання, предметом дослідження якого виступають жінки в історії, їх функціональні ролі та місце в суспільному житті [8, с. 208]. Термін «воєнно-історична фемінологія» використовується нами для характеристики напрямку історичного знання, предметом дослідження якого виступають побут, психологія повсякденності жінок в кризові воєнні епохи.

^{*****}Концептуальні засади ґендерних студій сформулювала Джоан Скотт [45]; докладніше про ґендерний підхід в історичних дослідженнях див.: [41].

^{*****}Концептуальні засади студій з військово-історичної антропології сформулювала російська дослідниця О. Сенявська [43]; більш докладно про ґендерний підхід в військово-історичних дослідженнях див.: [44; 52].

зміни в соціальній психології та суспільній свідомості групи чи груп людей.

Корисним буде і вироблений школою Анналів етноісторичний підхід, який дає змогу бути більш уважним, насамперед, до деталей повсякденного життя «маленьких людей».

Досліджуючи способи розв'язання українськими істориками другої половини ХХ ст. проблеми неприсутності/присутності в культурному просторі козацького Запорожжя фронтової повсякденності ординарних жінок, будемо мати на увазі той факт, що в заявлений період відправним пунктом усякого гуманітарного мислення при розгляді питань, пов'язаних з історією українського козацького війська [12; 46], воєнним мистецтвом українців відповідного історичного періоду та історією жінок був загальноприйнятий як в російській так і в українській радянській історіографії, штамп, що з певними варіаціями накладався в роботах переважної більшості вітчизняних дослідників на оцінку становища жінки в українському козацькому суспільстві; все зводилось до відречення козаків-запорожців від жінок, сімей та до заборони присутності жінки в межах військового табору – Січі. Ця, вироблена в другій половині ХІХ ст. концепція*, практично не залишала для широкого загалу українських науковців можливостей відступу за чітко визначені межі оціночних координат. В даній розвідці акцентуватимемо увагу читача на наукових доробках тих істориків, які прагнули подолати нав'язані політичним режимом стереотипи висвітлення історії жінок ранньомодерної України.

Найбільш виразним прикладом виходу за межі нав'язаних українському науковому співтовариству оціночних координат 1946–1991 років стала стаття історика Олени Михайлівни Апанович «Маруся Богуславка – історична постать?», надрукована 1965 року в журналі «Наука і життя» [3]. В цій публікації дослідниця вперше в центр уваги поставила невольницький аспект теми «жінка і запорозьке козацтво».

Звернувшись до проблеми жінок-полонянок, дослідниця виокремила і сформувала на її тлі новий образ української жінки – образ «полонянки-патріотки», уособленням якого стала Маруся Богуславка. Цей образ на тлі сталінсько-брежнєвського трактування полонених як зрадників Батьківщини, різко контрастував з уявленнями українських радянських гуманітаріїв про образ жінки-героїні. Будучи переконаною в тому, що духовною основою переважної більшості стратегій виживання жінок України ранньомодерної доби була «незгасима любов до рідної землі», О. М. Апанович довела, що автори «Думи про Марусю Богуславку» не в спрощеній обстановці, а в складній психологічній і драматичній життєвій ситуації «показали патріотизм української жінки-полонянки» [4, с. 65].

Справа в тому, що в «архівних фондах Москви, Києва, Ленінграда, Львова, – писала дослідниця, – зберігається значна кількість письмових джерел про долі бранців та бранок. «За своєю формою це найрізноманітніші документи. Оскільки питання про невольників, їх розшуки, викуп, визволення, обмін і т. д. було важливим життєвим питанням у відносинах Росії, України з Кримом і Туреччиною протягом століть...» [3, с. 13] Олена Михайлівна Апанович, чи не вперше наголосила на тому, що у розшуках, викупах, визволенні та обміні жінок-полонянок з України і Московського царства приймало

участь запорозьке козацтво. «Важливу роль при обміні полонених, – підкреслювала дослідниця, – відіграла Запорозька Січ. Розташована по сусідству з татарськими кочовищами, Січ мала широкі зв'язки з Кримом і була добре обізнана з умовами й обставинами, за яких звичайно проходив у татар обмін і викуп полонеників...» [3, с. 30]. За словами історика, «...на Запоріжжі завжди була в резерві для обміну й викупу певна кількість турецьких і татарських полонеників...» [3, с. 30]. У своїй пізнішій роботі «Розповіді про запорозьких козаків» (1991) О. М. Апанович пояснила причину такої своєї підвищеної уваги до невольницьких справ Запорозької Січі. Річ у тім, писала дослідниця, що «українські жінки-невільниці діставали визволення тільки з рук козаків під час походів і зрідка – в результаті викупу...» [4, с. 63].

Стає очевидним, що Олена Апанович не підтримувала пануючу в українській радянській історіографії концепцію про те, що постать жінки в межах Вольностей Війська Запорозького Низового розглядалась козацтвом як небажана, а то й меншовартісна. Дискурс фронтової повсякденності ординарних жінок України ранньомодерної доби, а невольницькі справи(захоплення, розшуки, перебування у ворожому полоні) ми відносимо до фронтової повсякденності, в науковому доробку Олени Михайлівни Апанович не обмежується згаданою вище розвідкою. В березні 1969 року в газеті «Літературна Україна» [5, с. 2, 4] була надрукована стаття Олени Апанович і Олени Компан «Сучасниці дівчини з легенди». В канву історії України ранньомодерної доби та історії запорозького козацтва дослідниця включили розповідь про фронтову повсякденність ординарних українських жінок, які разом з козаками-запорожцями і донськими козаками приймали участь в захопленні та героїчній обороні фортеці Азов (1637–1642 рр.) – славнозвісному Азовському сидінні**. Дослідниця стверджувала, що у рядах захисників фортеці стійко билися й жінки [5, с. 4]. «Козацькі жінки брали до рук шаблі, коли падали біля фортечних гармат чоловіки. Жінки не боялися ворожих куль, палаючих отруєних стріл. Кольорові та білі хустки мигтіли по території фортеці. А вночі відчайдушні російські та українські козачки оплакували загиблих воїнів, щиро віддаючись скорботі...» [5, с. 4]. В умовах панування компартійної ідеології, історики продовжили розробку започаткованої ще в кінці ХІХ ст. польським істориком Й. Ролле теми воєнної активності ординарних українських жінок. Історик стверджував, що в козацьких таборах часто знаходилась значна кількість жінок, які супроводжували козацькі загони в походах. Це, як правило, були «bialyglowy» («білоголові») дружини козацької старшини та заможних козаків, «дівки-бранки», куховарки, «ворожки-чарівниці», оточені гуртами помічниць, які, за необхідності, виконували різноманітні функції від сестер-жалібниць до зв'язкових і шпигунок [4, с. 148].

В роки борні за народну волю, зауважують в своїй публікації історики, до лав повстанців поруч із чоловіками ставали жінки й підлітки. На початку 1654 р. під час оборони міста-фортеці Буші дружина сотника Зависного Олена вбила зрадника-чоловіка, а сама, підпаливши пороховий льох, загинула разом із чималою групою ворогів [5, с. 4]. Далі

* Концепцію про існування за дніпровськими порогами чисто партіархатної республіки у відповідності з існуючими на середину ХІХ століття тенденціями часу і місця, сформулювали вітчизняні історики Аполлон Скальковський та Дмитро Яворницький. Згідно з нею, постать жінки в межах Вольностей Війська Запорозького Низового розглядалась козацтвом як небажана, а то й меншовартісна [23].

** Героїчна оборона фортеці Азов донськими і запорозькими козаками (1637–42 рр.). Донські козаки разом з 4-тисячним загonom запорожців (21.04.1637 р.) оточили і після чотиримісячної облоги захопили місто-фортецю Азов. Турецькі султани робили відчайдушні спроби відвоювати фортецю. Козаки витримали всі потужні штурми турецької армії і залишили фортецю лише після наказу московського царя Олексія Михайловича 18 червня 1642 року. Докладніше про Азовське сидіння див.: [4; 38].

дослідниці наводять маловідомий факт з історії фронтової повсякденності жінок Слобідської України 1667–71 років. «Першим на Слобідській Україні підтримало повстання селян під керівництвом Степана Разіна населення міста Острогозька, очолюване козацьким полковником Іваном Дзиковським. Душею повстання, пишуть О. Апанович і О. Компан, від самого початку стала дружина острогозького полковника мужня Явдоха Дзиковська. Після втрати Івана Дзиковського та його соратників за указом царя було скарано на смерть і героїчну козачку Явдоху... 22 жовтня царський воевода Ромадановський розпорядився зібрати населення міста Острогозька і «Івашкову жену Дзиковського, сказав ей ту ее вину, при всех гродских людях, казнить смертию и отсець голову...» [5, с. 4].

Стає очевидним, що історики зуміли не лише «побачити» фронтову повсякденність ординарних жінок України XVI–XVII ст., але й представити жінку-козачку учасницею історичного процесу. У літературі загалом немає чіткої дефініції поняття «жінка-козачка» [49; 50]. Спираючись на усні та письмові джерела, спробуємо дати таке його визначення: архетипічний образ належної до козацького стану жінки, яка має сильний характер і займається як жіночою так і типово «чоловічою» справою – війною, а також торгівлею, політикою (на відповідному рівні) і ремеслом. Антиподом жінки-козачки є інший штамп – безпомічна, не здатна постояти за себе, діва в біді і сльозах.

Проте, новаторські погляди українського історика не вкладалися в прокрустове ложе компартійної ідеології. В 1972 році дослідницю було звільнено з роботи в Інституті історії. До повноцінного дослідження історії запорозького козацтва О. Апанович повернулася лише в часи новітнього національного відродження після 1991 року.

В травні 1990 року світ побачила розвідка історика Івана Стороженка «Козацька Берегиня» [48, с. 140–160]. Вона стала частиною, однією з сюжетних ліній науково-популярної книги Ю. А. Мицика, С. М. Плохія та вже названого І. С. Стороженка «Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків». Сюжет про фронтову повсякденність ординарних українських жінок у названій розвідці представлений побіжно в контексті розгляду питання «відносної незалежності української жінки та поваги до неї у козацькі часи...» [48, с. 145]. Дослідник звертає увагу читачів на участь сестри козацького полковника Івана Донця в ролі кіннотника у бойових діях козаків проти польсько-шляхетських військ на Волині у 1649 році [48, с. 151]. А до того – на звитягу дружини сотника Зависного Олени та жінок містечка Буші під час оборони міста від польсько-шляхетського війська в листопаді 1654 року. «Коли більшість захисників полягла в нерівному бою і польсько-шляхетське військо вдерлося до фортеці, – пише історик, – дружина сотника Зависного Олена підпала ла пороховий льох, від вибуху якого загинуло багато ворогів...» [48, с. 151]. Проте далі розробляти тему фронтової (як, до речі, і тилової) повсякденності ординарних жінок України І. С. Стороженко не став. І це при тому, що О. Апанович не раз наголошувала на масовій участі жінок ранньомодерної України у селянсько-козацьких війнах та різноманітних збройних локальних конфліктах.

В другій половині 1991 року світ побачила розвідка Володимира Андрущенка «Запорожці і жіноцтво» [1, с. 55–58]. Спершись на написані в кінці XIX – на початку XX ст. роботи П. О. Куліша та Д. І. Яворницького, історик пояснив заборону появи жінки на Січі та безшлюбність запорожців демографічними обставинами тих часів (тривалий насильницький

відплив жіночого населення з України через набіги татар призвів до того, що «представниць прекрасної статі на Україні було обмаль, існувала потенційна небезпека розбрату в козацькому середовищі, а це загрожувало стабільності усього Запоріжжя...» [1, с. 55]. Обравши за дослідницьку стратегію антифеміністський дискурс («ідея безшлюбності сприяла згуртованості, монолітності козацького братства...» [1, с. 56]) дослідник перестав «бачити» реальний поступ української історіографії у напрямку освоєння досвіду участі руських (українських) та запорозьких жінок у війнах та збройних локальних конфліктах, що відбувались на українських землях в XVI – останній чверті XVIII ст. Однобокість в аналізі літератури не дозволила історикові показати різні точки зору на історію жінок України, різні напрямки дослідницьких стратегій вітчизняних істориків, а отже й історіографічні етапи в її вивченні. Логічно, що дискурс фронтової повсякденності ординарних жінок України ранньомодерної доби В. Андрущенком взагалі не згадується, як і залишені поза увагою новаторські праці Й. Ролле та О. Апанович.

В тому ж таки 1991 році світ побачила надрукована в часописі «Дніпро» стаття В. Андрущенка і В. Федосова «Феномен Запорозької Січі». У цій публікації автори, посиляючись на тезу П. Куліша про те, що жінок на Січ не пускали^{*}, безапеляційно наголосили на цілковитому «виключенні жінок із козацького побуту» [31, с. 85]. І це при тому, що протягом XVI–XVII століть в літературі, музиці та інших культурних практиках Польсько-Литовської держави складався образ шляхетної жінки-воївниці^{**}, мужньою захисницею східних степових кордонів Речі Посполитої [51, с. 23–24]. В межах колишніх Запорозьких існувала мережа топонімів, які були семантично пов'язані з присутністю жіночої складової [51], а колективна пам'ять українців (контент національної пам'яті «безмовної більшості»^{***}, на кінець XX ст., продовжувала

* Інтерес П. Куліша до становища жінки в козацькому соціумі зводився, як відомо, до козацького аскетизму та виголошеної ним самим тези: «Не ступай бабо ногою у січовий Кіш, лучче в домовину» (Цит. за: [31, с. 417]). Ця теза, очевидно, відповідала уявленням автора і тогочасної історичної науки про статус та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запоріжжя. В цьому контексті варто мати на увазі той факт, що головною особливістю розвитку суспільних наук на українських землях, які входили до складу Російської імперії в кінці XIX ст., була наявність цінностей подвійної, а то й потрійної лояльності.

** В польській та староукраїнській літературі XVI – XVII ст. навіть складається окремий літературний жанр, в якому прославляються (а не висміюються, як то було зазвичай у більшості країн Західної Європи) «надзвичайні жінки, які ведуть себе як чоловіки» [33] і втілюють гідний для наслідування архетип жіночої потуги. Ці жінки успішно полювали на диких тварин, очолювали армії і повстанські загони, організовували оборону фортець і замків, звільняли з полону бранців, а також здійснювали інші «нежіночі» вчинки. Шанований польський поет XVI ст. Ян Коховський (1530–1584), відображаючи в своїй творчості підпорядковану тенденціям часу і простору соціальну діяльність еліти тогочасного литовсько-польсько-руського соціуму, мав за переконання тезу про те, що історія слов'ян починається з жінок, войовничих амазонок, які, прийшовши в Скіфію, заснували на її території дві Сарматії – польську та українську (руську) [53, р. 63]. Подвиги войовничих амазонок, врешті, стали частиною сарматської ідеології, що її виробила і сповідувала в означений період польсько-литовсько-руська шляхта.

Автор пізнішої хроніки (початок XVIII ст.) Даніель Крман, перебуваючи вже в інших часових і просторових координатах, знову ж таки звертає увагу на непроминальність давніх скіфських традицій українців, зауважуючи, що: «Ці запорожці успадкували багато чого від амазонок – цих нечувано войовничих і шалено сміливих жінок, що рівнялися славою й перевищували відвагою мужів, та що, як кажуть, жили у Скитії біля Дніпра» (Цит. за: [23, с. 23])

*** Вводячи до наукового обігу поняття «контент національної пам'яті «безмовної більшості»», автор наголошує на тому, що колективна пам'ять пересічних громадян, «маленьких людей», часто контрастувала з контентом історичної пам'яті української еліти. Остання, в більшості випадків, була вибірковою і часто не входила в суперечність із нав'язаною ззовні «офіційною» історичною пам'яттю. Головною особливістю колективної пам'яті української

зберігати значну кількість сюжетів про воєнну повсякденність жінок козацького Запорозжя.

Стає очевидним, що при виборі об'єкта дослідження українські історики стикалися з ситуацією, коли погляд на проблему як на предмет дослідження, підпорядковувався існуючим на той час тенденціям часу і місця [3, с. 13]. Конкретне втілення цієї тенденції знаходили у впливі комуністичної ідеології, радянських стереотипів і штампів. У своїх висновках дослідники спиралися на постульовані російською історіографією XIX – початку XX ст. схеми «єдиноруського» потоку. Нав'язаний українському науковому співтовариству тип світосприйняття витіснив з поля уваги і змусив до «мовчання» (на «офіційному» рівні) суто національний контент історичної пам'яті. Присутність в культурному просторі України 1946–1991 років новаторських публікацій О. Апанович, в яких було викладено відмінні від існуючих (загальноприйнятих в українській історіографії другої половини XIX – кінця XX ст.), погляди на присутність «жіночого» в культурному просторі козацького Запорозжя, залишилася практично невідрефлексованою тогочасним співтовариством українських науковців-гуманітаріїв.

Розгляд наукового доробку українських істориків 1946–1991 років з позицій сучасної історіографічної критики, з урахуванням складових епоха-автор-текст-контекст, дозволяють простежити еволюцію історико-фемінологічних поглядів на унікальний досвід участі ординарних жінок України у війнах та збройних локальних протистояннях в залежності від історичних обставин. Стає очевидним, що «маргіналізація» тем «жінка і запорозьке козацтво», «жінка і українське козацьке військо» була спричинена, перш за все, значним тиском історіографічних традицій сусідів України та компартійної ідеології. Створюваний протягом не одного століття історіографічний образ «жіночого запорозького» виявився далеко не адекватним своєму реальному прототипу. Його вибудова у різний час суворо регламентувалася певною панівною загальною концепцією, яка практично не залишала для науковців можливостей відступу за чітко визначені межі оціночних координат. Поза увагою істориків опинився цілий пласт історії України – «Історія жінок козацького Запорозжя» в її теоретичному розмаїтті та соціокультурних практиках*.

Лише після здобуття Україною незалежності проблема присутності жіночої складової в козацькому середовищі південноукраїнських степів з периферії розгляду (тобто, з того, як вона представлена в джерелах) потрапляє до його центру [18, с. 39], хоча джерела, самі по собі, не давали для цього підстав. Підстава визначалася, певною мірою, вимогами часу та спробами окремих істориків [11; 16–24; 26; 27] критично осмислити «очоловічений по самі вінця»

еліти була наявність цінностей подвійної чи потрійної лояльності. Сусідні держави в усі часи та епохи прагнули встановити контроль над пам'яттю українців про минуле, зробити її з вигодою для себе вибірковою. Виділяючи одні сторони історії, вони прагнули змусити до «мовчання» інші, невідгдані для їхніх політичних та економічних інтересів [7; 10, с. 15; 15, с. 184].

* Запорозжя, Запороги розглядається автором як історико-географічна область на Півдні України, яка стала місцем розташування як козацтва, так і інших груп запорозьких поселенців – селян, лоцманів, чабанів, рибалок, мисливців та ін. В цьому контексті слід мати на увазі той факт, що мова йде про фронтову повсякденність дружин, доньок, сестер, коханих, коханок, приятельок та полонянок козаків-запорозьців. Якщо погодитись з тим, що Запорозжя було місцем проживання не лише козацтва, а й селянства, лоцманів, чабанів, рибалок, мисливців та сезонних «добичників», то стає очевидним, що на узбіччі історіографічного процесу залишається фронтова повсякденність жінок селянського, лоцманського, чабанського, рибальського та мисливського Запорозжя.

(і взятих за аксіому українською гуманітарною наукою) історичний наратив попередників.

1. Андрущенко В. Запорозжці і жіноцтво / В. Андрущенко // Наука і суспільство. – 1991. – № 7. – С. 55–57.
2. Андрущенко В., Федосов В. Феномен Запорозької Січі / В. Андрущенко, В. Федосов // Дніпро. – 1991. – № 1. – С. 80–89.
3. Апанович О. Маруся Богуславка – істрична постать? / О. Апанович // Наука і життя. 1965. – № 3. – С. 11–13; № 4, – С. 28–31; № 6. – С. 14–15.
4. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
5. Апанович О., Компан О. Сучасники дівчини з легенди / О. Апанович, О. Компан // Літературна Україна. – 1969. – 7 бер.
6. Белова А. В. Источники по изучению женской и мужской повседневности: содержательные и дискурсивные отличия / А. В. Белова «Женщины и мужчины в контексте исторических перемен»: Материалы Пятой международной научной конференции Российской ассоциации исследователей женской истории и Института этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН, Тверь, 4–7 октября 2012 г., – Москва: ИЭРАН, 2012. – Т. 1 – С. 45–48.
7. Богдашина О. До питання про національну ідентифікацію історичної України другої половини XIX – початку XX ст. / О. Богдашина // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2011. – Вип. 21. – С. 6–21.
8. Буряк Л. І. Правовий статус жінки як об'єкт дослідження в українській історіографії другої половини XIX ст. / Л. І. Буряк // УІЖ. – 2009. – № 1. – С. 190–211.
9. Ординарний // Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – 4-е вид. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – С. 679.
10. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В. Французька історіографія XX століття. Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів / Ж.-Б. Дюпон-Мельниченко, В. Ададуров – Львів: Класика, 2001. – 170 с.
11. Жеребкін С. Гендерные «политики идентификации» в эпоху казачества / С. Жеребкин // Гендерные исследования. – 1998. – № 1. – С. 228–252.
12. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Т. 2. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 724 с.
13. Киридон А. «Маски пам'яті» в умовах суспільних зламів / А. Киридон // Київська старовина. – 2011. – № 2. – С. 160–170.
14. Коаут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної історії України / Зенон Коут. – К.: Критика, 2004. – 351 с.
15. Колесник І. І. «Повернення до речей» як перспектива історичних досліджень / І. І. Колесник // Український історичний журнал. – 2012. – № 3. – С. 183–197.
16. Кравченко А. Козацька наречена / А. Кравченко // Запорозжці: До історії козацької культури / Упорядк. тексту, передм. І. Кравченка. Упорядк. іл. матеріалу Ю. Іванченка. – К., 1993. – С. 215–231.
17. Кривоший О. «Сильна жінка» зі зброєю в українському історіографічному дискурсі XVI–XIX ст. / О. П. Кривоший // Київська старовина. 2012. – № 1 (403). – С. 16–34.
18. Кривоший О. «Жіноче» в культурному просторі Запорозжя. Межі присутності / О. Кривоший // Пам'ять століть. – 2011. – № 5–6. – С. 39–52.
19. Кривоший О. «Не ступай, бабо, ногою в січовий кіш...» Жіноче в культурному просторі Запорозжя / О. Кривоший // Дзеркало тижня. Україна – 2011. № 16 від – 11 груд.
20. Кривоший О. Амазонки і «амазонство» в українській фольклорній традиції та історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст. / О. П. Кривоший // Київська старовина. 2012. – № 4 (406). – С. 55–71.
21. Кривоший О. Жінка в історії Запорозького козацтва / О. Кривоший. // Тези доповідей на міжнародній науково-практичній конференції «Жінки України: сучасний статус і перспективи». – Одеса, 1995. – С. 45–47.
22. Кривоший О. Жінка в культурному просторі Запорозжя. Межі присутності / О. Кривоший // Історія в школі. – 2011. – № 9. – С. 15–23.
23. Кривоший О. Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорозжя. Військово-історичний аспект / О. Кривоший // Мандрівець. – 2011. – № 5. – С. 20–28.
24. Кривоший О. Традиції запорозького козацтва і українське жіноцтво / О. П. Кривоший // Нова парадигма. Гуманітарний журнал молодих вчених Запорізького регіону. – 1997. – Вип. 5. – С. 18–24.
25. Кривоший О. П. Д. І. Яворницький про українське жіноцтво / О. Кривоший // Тези доповідей на міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду «Регіональне і загальне в історії». – Дніпропетровськ, 1995. – С. 114–115.
26. Кривоший О. П. Дискурс тьлової повсякденності жінчин козацького Запорозжя в научному насліди українського історика Дмитрія Яворницького / О. П. Кривоший // «Женщины и мужчины в контексте исторических перемен»: Материалы Пятой международной научной конференции Российской ассоциации исследователей женской истории и Института этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН, Тверь, 4–7 октября 2012 г. – Т. 1 – Москва: ИЭРАН, 2012. – С. 264–267.
27. Кривоший О. П. Жінка і козацьке право / О. П. Кривоший // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 2–4 жовт. 1997 р.). – Секція III, IV, V. – Запоріжжя, 1997. – С. 35–40.
28. Кривоший О. П. Звичай безшлюбності у запорозьців / О. П. Кривоший // Тези до науково-практичної конференції «Традиційні соціальні цінності запорозького козацтва і сучасна молодь»: Інформ. листок. – Запоріжжя, 1996. – С. 1–2.
29. Кривоший О. П.

Традиції запорозького козацтва і українське жіноцтво / О. П. Кривошій // Нова парадигма: Гуманітар. журн. мол. вчених Запоріж. регіону. – 1997. – Вип. 5. – С. 18–24. **30.** Крип'якевич І. Жінка в історії України // Мета. – Львів, 1908. – Ч. 7. – С. 4–5; Ч. 8. – С. 2–6; Ч. 9–10. – С. 5–7. **31.** Куліш П. О. Твори / П. О. Куліш – Т. II. – К.: Дніпро, 1989. – 586 с. **32.** Ліпа Ю. Жінка в козацьку добу // Жінка. – 1938. – Ч. 7–8. **33.** Любамирски Л. «Воинственная женщина» в культуре польско-литовского содружества / Любамирски Л. // Женщины на краю Европы. / Под ред. Е. Галовой. – Минск: ЕГУ, 2003. – С. 33–34. **34.** Мірза-Авакянц Н. Українська жінка в XVI–XVII ст. – Полтава, 1920. – 94 с. **35.** Орлова Т. В. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.) / Т. В. Орлова – К.: Логос, 2009. – 584 с. **36.** Орлова Т. В. Участь жіноцтва в українських національно-визвольних змаганнях: історіографічний нарис. // Сторінки історії. – 2009. – Вип. 28. – С. 111–120. **37.** Петрусенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів / В. Петрусенко. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. – С. 121–122. **38.** Повесть об азовском осадном сидении Донских казаков // Воинские повести древней Руси. – М., 1975. – С. 430–467. **39.** Полонська-Василенко Н. Українські жінки литовсько-польської доби. // Визначні жінки України. Вінніпег – Мюнхен, 1969. – С. 77–105. **40.** Пушкарева Н. «История повседневности» как направление исторических исследований [Електронний ресурс]: http://www.perspektivy.info/history/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovanij_2010-03-16.htm. **41.** Пушкарева Н. Гендерная теория и историческое знание / Н. Пушкарева – СПб.: Алетейя, 2007. – 496 с. **42.** Ролле Й. Й. (Д-р Антоній). Жінки при Чигиринському дворі // Хроніка – 2000. – № 3–4. – 1994. – С. 134–135. **43.** Сенявская Е. С. Военно-

историческая антропология как новая отрасль исторической науки / Е. С. Сенявская // Военно-историческая антропология. Ежегодник, 2002. Предмет, задачи, перспективы развития. – М., 2002. – С. 135–145. **44.** Сенявская Е. С. Женщина на войне глазами мужчин / Е. С. Сенявская // Русская история: проблемы менталитета. Тезисы докладов научной конференции. – М. 1994. – С. 149–151. **45.** Скотт Д. Гендер: полезная категория исторического анализа. / Джоан Скотт // Гендерные исследования. – 2000. – № 5. – С. 142–171. **46.** Смолий В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2009. – 447 с. **47.** Смоляр Л. Олена (Мар'яна) Зависна – героїчний епізод чи типовий образ жінки-героїні в українській історії // Наше життя. – 2000. – Ч. 2. – С. 1–4. **48.** Стороженко І. С. Козацька берегиня / Мицик Ю. А., Стороженко І. С., Плохий С. М. та ін. Як козаки воювали: Іст. розповіді про запорізьких козаків / Худож.-оформлювач К. Д. Ткаченко. – Дніпропетровськ, 1990. – 302 с. **49.** Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с. **50.** Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; Відп. Ред. С. Р. Лях. – Вид. 2-ге, доп. і перероб. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 672 с. **51.** Чабаненко В. А. Козацтво і українська мова / В. А. Чабаненко // Українське козацтво Мала енциклопедія / кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; Відп. ред. С. Р. Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006 – С. 265. **52.** Щербинин П. П. Военный фактор в повседневной жизни русской женщины в XVIII – начале XIX века / П. П. Щербинин: автореф. дис. ... докт. ист. наук. Москва, 2005. – 48 с. **53.** Milosz Cz. The History of Polish Literature, 2nd ed. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press, 1983. – 583 p.

Тетяна Купцова

Українська «нова жінка» як відображення образу європейського феномену «війни статей»

У статті розглядається образ «нової жінки», який став вітчизняним відображенням образу європейського феномену «війни статей», що виник в модерній культурі заходу.

The image of «new woman», which became representation of European phenomenon of the «war of sexes», appeared in the modernist western culture, is in the focus of the article.

Загальновідомо, що в сучасних умовах на Європейському континенті відбуваються зміни, які виходять за межі державних кордонів, – це низка основних проблем людського існування, зокрема енергетичних, виснаження ресурсів, проблема монетарної політики, торгівлі та екології, які не можна розв'язати повністю на рівні націй – держав. Досвід Європи може визначити певні дороговкази у майбутнє і сприяти створенню перебудови світового ладу [3, с. 173]. Поряд з іншими процесами відбувається така трансформація як утвердження рівності між статями. Т. М. Мельник слушно зауважує, що така рівність не заперечує відмінностей, а протиставляє нерівності у становищі, незалежності, відповідальності й участі жінки і чоловіка в усіх сферах громадського і приватного життя. Йдеться про рівність, що має за мету захист і забезпечення прав і свобод людини, не допускаючи й викорінюючи реальну існуючу дискримінацію на основі статевої залежності, яка об'єднує зусилля чоловіків і жінок для спільних дій у творенні гендерно збалансованого і соціально справедливого суспільства [5, с. 51]. Перебуваючи в загальному контексті розгортання європейського філософського дискурсу, українська філософія в той же час відтворює екзистенціали культурного буття та розвиток духовності нашого народу, в якому проблема статі хоч і витіснялася на маргінес метафізичного розмислу, але все ж мала певну традицію свого вирішення. Осмислення аспекту гендера в українській філософській думці неможливе без розгляду філософсько-літературної спадщини, без розгляду жіночої літературно-філософської думки і без розгляду образу «нової жінки», який проклав шлях до нових стереотипів, заснованих на розумінні того, що статеві відмінності не мають бути визначальними у суспільному співіснуванні.

Яскраві жіночі образи та непересічні долі представлені у творчості авторок епохи Відродження нашої української літератури, зокрема, Ганни Барвінок (Олександри Куліш), Марії Маркович-Жученко та Олександри Псьол – авторки званої пісні «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці». А найяскравішим свідченням гендерних зрушень стало народження «нової жінки» у творчості Лесі Українки. Цей образ став вітчизняним відображенням європейського феномену «війни статей», що виник у модерній культурі Заходу. Захисники патріархатних цінностей в нашій культурі занадто пізно зрозуміли загрози від тенденції, що свідчили про зміни у сфері гендерних відносин. Щоправда, наша тодішня культура феномен нової жінки не помітила. В. Агеєва підкреслює: «Нові жінки Лесі Українки, зокрема, і в силу того, що вони зодягнені в історичні костюми, zostалися майже непоміченими. Ольга Кобилянська була ідеологічнішою й одвертішою, проте в її новелах, як «Природа», «Меланхолійний вальс», «Некультурна», феміністичний аспект зостався майже непрочитаним...» [1, с. 6]. У той же час, дослідниця зазначає, що здобутки сексуальної революції, яку зазвичай датують 1830–1930 рр., знайшли і в українському модернізмі суперечливе, драматичне й доволі розмаїте відображення [1, с. 6–7]. Проблема жіночого призначення та тих труднощів, які виникали між рідним життям та суспільним служінням переймалася активна учасниця змагань за визволення жіноцтва Софія Русова, яка писала: «...Мимоволі виникало питання, чи мала я право захоплюватися політичною діяльністю, коли вона мала неминуче привести до руїни рідного спокою. І життя моє постійно калічилося суперечкою між цими двома обов'язками: родина, діти, чоловік – всіх я їх кохала; а з другого боку – громада,